

hand van bepaalde soorten schilderijen zoals waar bijvoorbeeld het zelfstandige vruchtenstillen groeide uit een onderdeel van het iconografisch grotere geheel. Er is dan volgens hem zelfs sprake van een verandering in het menselijk bewustzijn. Natuurlijk vervalt de auteur daarbij niet in de oude opvattingen over het realisme in de zeventiende-eeuwse Nederlandse kunst, want Briels bespreekt uitgebreid de problemen van *topoi* en kent de eigentijdse theorie over het gewenste resultaat. De vraag is echter gewettigd of de inderdaad aanwezige praktische kanten van de ontwikkeling van het Nederlandse natuurwetenschappelijke denken, zoals dat bijvoorbeeld bij Stevin tot uiting kwam, als representatief voor de hele beschouwing van de realiteit in de Nederlandse cultuur mogen worden gezien. Was niet het Aristotelische denken met zijn kwalitatieve benadering van fenomenen gedurende vele decennia van de zeventiende eeuw oppermachtig en moest de hele Cartesiaanse ervaring niet nog komen alvorens het empirisme in de tweede helft van dezelfde eeuw moeizaam ingang vond?

Kunnen er dus bij interpretaties in het tekstgedeelte hier en daar nogal wat vraagtekens worden gezet onvoorwaardelijke bewondering overheerst waar het de keuze van de afbeeldingen door de auteur betreft. Niet alleen vanwege de schitterende kleurendruk waarmee zij weergegeven worden, maar vooral vanwege het feit dat zij grotendeels volstrekt onbekend zijn. Uit particuliere verzamelingen, de kunsthandel en musea werd een collectie bijeen gegaard, die het bekijken van dit royaal uitgevoerde boek tot een groot genoegen maken.

E. O. G. Haitsma Mulier

R. Weemaes, *Visitatieverslagen van Karel Maes, bisschop van Gent. Diarium mei-juni 1611* (Brussel: Koninklijke commissie voor geschiedenis, 1987, 11 + 289 blz.).

De uitgave van de visitatieverslagen van Karel Maes, vierde bisschop van Gent van 1609 tot 1612, door R. Weemaes betekent ongetwijfeld een belangrijke aanwinst voor de studie van de beginfase van de contra-reformatie in het bisdom Gent. Twee belangrijke aspecten van het parochielevens worden in deze visitatieverslagen zeer grondig toegelicht: enerzijds de materiële toestand van de parochiale infrastructuur, vooral de kerkgebouwen en hun uitrusting, en anderzijds het pastorale werk, de geestes- en geloofsijver van priesters en parochiepersoneel en de geloofspraktijk van het volk. De vraag waarom precies hieraan de meeste aandacht besteed werd, wordt door Weemaes niet echt beantwoord. Het ligt nochtans voor de hand dat bij de bisschoppelijke visitaties vooral gelet werd op die zaken waarop ook beleidsmatig de nadruk lag. Uit vroeger studiewerk van onder meer M. Cloet en M. Therry over de katholieke hervorming in de bisdommen Gent en Brugge bleek duidelijk dat onder impuls van de bisschoppen hier in de eerste helft van de zeventiende eeuw vooreerst werk gemaakt werd van het uitbouwen van een degelijke kerkelijke infrastructuur (heropbouwen van verwoeste of verwaarloosde kerkgebouwen; herstellen of vernieuwen van de kerkuitrusting; reorganiseren van de financiële structuur van de parochies) en in tweede instantie vooral gestreefd werd naar het verbeteren van de pastorale praktijk (sacramentenbediening; catechismusonderricht; naleven van algemene voorschriften) en het morele gedrag van de parochiepriesters. De bisschoppelijke visitatieverslagen waren essentiële basisinformatie bij het uitstippelen van dit beleid.

Het spreekt vanzelf dat de bisschoppelijke visitatieverslagen eersterangsbronnen zijn voor wie belangstelling heeft voor de volkscultuur, de volksmentaliteit, het onderwijs, de armoede en de criminaliteit, de positie van de reformatie en de gevolgen van de oorlogstoestand op het

platteland in de streek rond Gent, het Land van Waas, Zeeuws-Vlaanderen, het Dendermondse, het Oudenaardse en de streek tussen Deinze en Tielt in het begin van de zeventiende eeuw. Er dient bovendien benadrukt te worden dat naast de belangrijke visitatieverslagen van Anton Triest uit de periode 1623-1654, die van Karel Maes de enige zijn die bewaard gebleven zijn voor het bisdom Gent vóór de Franse revolutie. Hierin ligt vooral het belang van deze bronnenuitgave. Terecht meent Weemaes bescheiden te mogen herhalen wat M. Cloet schreef over zijn uitgave van de visitatieverslagen van bisschop Triest: 'Het komt ons voor dat al wie in de resterende jaren van de 20e eeuw of erna de geschiedenis van een stad of een dorp uit deze uitgebreide regio zal willen schrijven, graag zal putten uit de rijke gegevens die (Triest-Maes) heeft nagelaten.... Een goede tekstuitgave trotseert de eeuwen ... '.

Weemaes laat de tekstuitgave voorafgaan door een inleiding waarin de bisschoppelijke visitatie als element van de Tridentijnse katholieke hervorming toegelicht wordt en waarin verder ook aandacht besteed wordt aan de persoon van Karel Maes, zijn beleid en de door hem verrichte visitaties. Uiteraard wordt de tekstuitgave in deze inleiding naar vorm en inhoud besproken en wordt de waarde ervan toegelicht. Deze inleidende tekst is onderhoudend geschreven. Jammer genoeg is de opzet ervan vrij beperkt. Weemaes wil enkel het geheel situeren. Diepgaander studiewerk had wellicht meer informatie kunnen opleveren en misschien kunnen leiden tot enkele nieuwe vaststellingen. Enkele keren levert Weemaes nochtans zeer verdienstelijk werk. Dit is zeker het geval wanneer hij het verloop van de bisschoppelijke visitatie uiteenzet, met aansluitend hierbij de reconstructie van de vragenlijsten die door bisschop Karel Maes gehanteerd werden (xxi-xxiv en 253-260).

Tenslotte nog deze overweging. R. Weemaes beoogt met deze tekstuitgave 'aan een ruim lezerspubliek een momentopname te bezorgen van de toestand op 69 parochies en in een tiental vrouwenkloosters van het bisdom Gent in het jaar 1611' (xxxvii). Het waardevol karakter van dit bronnenmateriaal verantwoordt ontgensprekelijk dit doel. Deze visitatieverslagen zijn inderdaad gesneden koek voor de lokale vorsers. Precies hierom vind ik het jammer dat parallel met deze tekstuitgave—bijvoorbeeld in een tweede kolom—geen vertaling in het Nederlands aangeboden werd. Op die manier zou tegemoet gekomen zijn aan de verlangens van beroepshistorici en lokale vorsers. Weliswaar helpt de publikatie door Weemaes van een glossarium van kerklatinse en andere ongewone woorden en begrippen (261-270) deze laatsten wellicht hun voornaamste problemen op te lossen. Essentieel is dat dit werk van R. Weemaes een waardevolle en verzorgde tekstuitgave is, die zonder enige twijfel de tijd zal trotseren.

J. van de Wiele

G. H. M. Posthumus Meyjes, ed., *Hugo Grotius, Meletius sive De iis quae inter Christianos conveniunt epistola* (Leiden: Brill, 1988, xix + 191 blz., f90,10, ISBN 90 04 08356 1).

De speurzijn van de Leidse ordinarius voor kerkgeschiedenis heeft geresulteerd in de vondst van Grotius' eerste theologisch geschrift. Door diens eigen mededeling hierover waren wij op de hoogte van het bestaan ervan, doch het manuscript werd als verlorengestaan beschouwd, totdat Posthumus Meyjes het ontdekte in de Remonstrantse Bibliotheek van Amsterdam, ondergebracht in de Universiteitsbibliotheek aldaar. Hier is het waarschijnlijk eerst in de negentiende eeuw terechtgekomen, wellicht na eigendom van de remonstrantse theoloog Philippus van Limborch te zijn geweest. In de inleiding geeft de onderzoeker een gedetailleerd en boeiend verslag van zijn speurtocht. Hij beschrijft daarna het manuscript en zijn marginalia, waarvan hij